

**TIJORAT BANKLARIDA KOMPLAYENS NAZORATNI TASHKIL
QILISHNING NAZARIY JIHATLARI**

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ КОМПЛАЕНС-
КОНТРОЛЯ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ**

**THEORETICAL ASPECTS OF ORGANIZING COMPLIANCE
CONTROL IN COMMERCIAL BANKS**

Xilola Raxmanova

Bank-moliya akademiyasi magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada tijorat banklarida komplayens nazoratini tashkil qilishning nazariy asoslari tahlil qilinadi. Bank tizimida komplayens nazorati muhim tarkibiy qism bo‘lib, uning asosiy vazifalari bankning qonunlarga muvofiqligini ta'minlash, moliyaviy jinoyatlar va noqonuniy operatsiyalarni oldini olish, shuningdek, xalqaro moliyaviy standartlarga rioya etishni nazorat qilishdan iboratdir. Maqolada komplayens nazorat tizimining tashkil etilishi va uning banklarning barqaror ishlashidagi o‘rni keng yoritilgan. Shuningdek, komplayens nazoratini rivojlantirish va uning samaradorligini oshirishga doir takliflar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: komplayens nazorati, tijorat banklari, moliyaviy jinoyatlar, qonuniylik, xalqaro standartlar, nazorat tizimi, barqarorlik, bank faoliyati.

В данной статье анализируются теоретические аспекты организации комплаенс-контроля в коммерческих банках. Комплаенс-контроль является важной составляющей банковской системы, основными задачами которого являются обеспечение соответствия законодательству, предотвращение финансовых преступлений и незаконных операций, а также контроль за соблюдением международных финансовых стандартов. В статье подробно рассматривается организация системы комплаенс-контроля и ее роль в обеспечении стабильности банковской деятельности. Также приведены предложения по развитию комплаенс-контроля и повышению его эффективности.

Ключевые слова: *комплаенс-контроль, коммерческие банки, финансовые преступления, законность, международные стандарты, система контроля, стабильность, банковская деятельность.*

This article analyzes the theoretical aspects of organizing compliance control in commercial banks. Compliance control is a crucial component of the banking system, with its primary tasks being ensuring legal compliance, preventing financial crimes and illegal operations, and monitoring adherence to international financial standards. The article discusses the organization of the compliance control system and its role in ensuring the stability of banking operations. Furthermore, proposals for the development of compliance control and improving its efficiency are presented.

Key words: *compliance control, commercial banks, financial crimes, legality, international standards, control system, stability, banking operations.*

Xalqaro bank tizimi dunyo bo‘ylab o‘ta yuqori darajada tartibga solinadigan tizimlardan biri hisoblanadi. Uning barqaror faoliyati nafaqat mamlakatning moliya sektori, balki uning iqtisodiyoti, xalqaro savdosi va to‘lov tizimining barqarorligini ta’minlashda ham muhim rol o‘ynaydi. Bugungi kunda, globalizatsiya jarayonlari va moliyaviy integratsiya darajasining oshishi bilan bank tizimlarining hamkorlikda ishlashi va ularni tartibga solish zarurati yanada ortdi. Shu sababli, komplayens nazorat tizimi banklar va boshqa moliyaviy institutlar faoliyatining hal qiluvchi qismi bo‘lib qolmoqda. Bu tizim xalqaro va milliy darajadagi huquqiy, iqtisodiy va moliyaviy talablarni bajarmaslik holatida yuzaga keladigan xavf-xatarlarni kamaytirishga xizmat qiladi.

Tijorat banklari uchun huquqiy-me'yoriy talablar va komplayens tizimiga qat'iy amal qilish nafaqat bankning o‘zining barqarorligi, balki butun moliyaviy tizimning xavfsizligi uchun ham muhim ahamiyatga ega. Komplayens tizimi banklarga jinoiy faoliyatdan, shu jumladan, pul yuvish (AML), terrorizmni moliyalashtirish (CFT) va boshqa noqonuniy moliyaviy operatsiyalardan himoyalanişda yordam beradi.

Agar banklar komplayens talablariga rioya qilmasliksa, ular nafaqat jiddiy moliyaviy jarimalar bilan, balki yirik kreditorlarning ishonchsizligini va xalqaro hamkorlar bilan aloqalarni yo‘qotish xavfi bilan ham duch kelishi mumkin. **Moliyaviy jarimalar** banklarning moliyaviy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, ularning obro'si pasayadi va kelajakda yangi investorlarni jalb qilish qiyinlashadi. Bundan

tashqari, banklarning ish faoliyatiga davlat va xalqaro tashkilotlarning kuchli nazorati joriy etilishi mumkin, bu esa banklarning erkin ishlash imkoniyatlarini cheklaydi.

Komplayens tizimi nafaqat jarimalardan saqlanish, balki banklarning qonunlarga muvofiqligini ta'minlash, moliyaviy xavfsizlikni mustahkamlash va banklarning xatarlarni boshqarish qobiliyatini oshirishda ham katta ahamiyatga ega. Shuningdek, samarali komplayens tizimi banklarning xalqaro miqyosda raqobatbardoshligini oshiradi va ularning iqtisodiy barqarorligini ta'minlaydi.

Shu bois, tijorat banklarining huquqiy-me'yoriy talablar va komplayens tizimiga qat'iy rioya qilishlari zarur. Bu faqat bankning ichki boshqaruvini yaxshilash bilan cheklanmay, balki butun moliya tizimining barqarorligini ta'minlashda ham muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Jahon iqtisodiy tizimida yashirin iqtisodiyotning o'sish sur'atlarini tahlil qilish va tijorat banklarida komplayens-nazorat mexanizmlarini samarali yo'lga qo'yish masalasi bo'yicha muntazam ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ayniqsa, global moliyaviy-iqtisodiy inqirozdan so'ng moliyaviy xizmatlar sohasini tartibga solish jarayoni sezilarli darajada faollashgan va bu holat regulativ komplayens xarajatlarining ham oshishiga sabab bo'lgan. Bunda rivojlangan mamlakatlar bilan bir qatorda rivojlanayotgan davlatlarda ham raqamli moliyaviy texnologiyalar va zamonaviy instrumentlarning tez sur'atlarda kirib kelishi kuzatilmoqda. Bu esa qurol savdosi, giyohvandlik vositalari va odam savdosi, shuningdek, chegaradan tashqari noqonuniy moliyaviy operatsiyalarning kuchayishiga olib kelmoqda. Natijada, tijorat banklari uchun jinoyat yo'li bilan olingan daromadlarni legallashtirish, terrorchilikni moliyalashtirish hamda ommaviy qirg'in qurollarini tarqatishni moliyalashtirish kabi xavfli faoliyatlarning oldini olish va ularni bartaraf etish ustuvor vazifalardan biriga aylangan. O'zbekiston sharoitida ushbu sohalarda tizimli ishlar amalga oshirilayotgan bir paytda, xalqaro tajribaga tayangan holda tijorat banklarida samarali va ta'sirchan komplayens-nazorat tizimini joriy etish dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

O'zbekiston Respublikasining bank-moliya tizimi mamlakatning iqtisodiy rivojlanishidagi muhim yo'nalishlardan biridir. Ushbu sohaning ahamiyatini inobatga olgan holda, O'zbekistonda bank faoliyatini tartibga soluvchi alohida qonunlar ishlab chiqilgan. Bank sohasida alohida e'tibor qaratiladigan yo'nalishlardan biri korporativ boshqaruvni huquqiy jihatdan tartibga solishdir.

Zamonaviy komplayensning tarixi 20-asrning boshlarida, AQShda iqtisodiyotning turli sohalarini nazorat qiluvchi birinchi agentliklar tashkil topgan davrga borib taqaladi. Komplayens tushunchasi AQShda 1980-yillardagi iqtisodiy inqirozdan keyin yuzaga keldi va keyinchalik Yevropaga ham tarqaldi. Katta yo'qotishlarga olib kelgan inqirozdan so'ng, ko'plab yirik va o'rta kompaniyalar moliyaviy tashkilotlarining yuqori rahbariyati bunday holatlarning oldini olishning ahamiyatini anglab yetishdi. "Komplayens" so'zi ingliz tilidagi "compliance" so'zidan kelib chiqib, muvofiqlik, rozilik, bo'ysunish ma'nolarini anglatadi.

Komplayens (inglizcha "compliance" - kelishuv, muvofiqlik; "to comply" - bajarish fe'lidan olingan) - bu so'rov yoki ko'rsatmalarga muvofiq harakat qilishni anglatadi. "Muvofiqlik" deganda har qanday ichki yoki tashqi talablar yoki qoidalarga rioya qilish tushuniladi. Ushbu atama ingliz tilidan olingan bo'lib, rus tilida to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilinmagan, ammo ingliz tilidagi ma'noda ishlatiladi.

Xorijda, O'zbekiston Respublikasida bu institut paydo bo'lishidan ancha oldin, banklarda komplayens nazoratini joriy etish va uning zarurligi haqida dastlabki tushunchalar shakllanib bo'lgan. Masalan, komplayens nazoratining jahon amaliyotida muhim ahamiyat kasb etishi, Bazel tamoyillari asosida komplayens nazorati yuzasidan qo'yilgan standartlar bilan bog'liq. Shuningdek, 2002-yildagi AQShdagi Sarbanes-Oxley qonuni komplayens nazoratining rivojlanishiga asos bo'ldi.

Banklardagi komplayensni uchta asosiy yo'nalishga ajratish mumkin:

- Ichki komplayens;
- Regulyativ komplayens;
- Huquqiy komplayens.

Ichki komplayens – bu bankning Boshqaruv Kengashi tomonidan belgilangan qoidalar bo'lib, unga bankdagi barcha xodimlar rioya qilishlari zarur. Regulyativ va huquqiy komplayens esa bankning faoliyatini faoliyat yuritayotgan mamlakat va xalqaro normativlarga muvofiq amalga oshirishni anglatadi. Komplayens tizimi bank faoliyatida tartib va intizomni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi va tizimli xatoliklarni oldini olishga qaratilgan bo'lishi kerak. Banklarda komplayens tizimi nisbatan yangi tushuncha bo'lishiga qaramasdan, u o'zi yangi emas.

Qonun yoki qoida joriy qilinishi bilan, uning bajarilishini nazorat qilish tizimi yangi tushuncha emas. Tijorat banklarining faoliyati murakkablashgani sari, komplayens faoliyati uning muhim bir qismi sifatida shakllana boshladi va bugungi kunda keng tarqalgan holga kelgan. Global moliyaviy inqirozdan so'ng, mavjud tartibga solish tizimining samaradorligi savol ostiga qo'yila boshlandi. Tartibga solish tizimining zaifligi moliyaviy inqiroz sabablaridan biri sifatida qayd etildi. Shunga qaramay, tadqiqotlar tartibga solish tizimi va bank faoliyatining samaradorligi o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjudligini tasdiqlaydi.

Komplayens nazorati — bu korporatsiyaning qonunlar, qoidalar va etik prinsiplar bilan muvofiqligini ta'minlash uchun tashkil etilgan tizim yoki jarayonlar majmuasidir. Ushbu jarayon, korporatsiyaning faoliyatini moliyaviy va iqtisodiy qonunlarga, etik tamoyillarga, xalqaro standartlarga mos ravishda ishlab chiqilgan qoidalarga rioya qilish va risklarni boshqarishning qonuniy talablariga asoslangan holda boshqarishni o'z ichiga oladi.

Komplayens nazorati moliyaviy institutlar, sanoat korxonalari, banklar, iqtisodiy tashkilotlar va boshqa tadbirkorlar tomonidan qo'llaniladi. Bu jarayon korporatsiyaning rivojlanishida va uning iqtisodiyotdagi o'rnini mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Komplayens tizimi o'z ichiga moliyaviy hisobotlar, tovarlar va xizmatlarning sifatini tekshirish, boshqaruv va hisob-kitoblarning aniqligini va ishonchligini ta'minlash, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, shuningdek, banklar o'rtasida moliyaviy operatsiyalar to'g'risidagi ma'lumot almashishni o'z ichiga oladi.

Ushbu nazorat tizimi xizmat yoki savdo tashkilotlarida xizmat ko'rsatish sifatini, xodimlar va mijozlar o'rtasidagi munosabatlarni, shartnomalar va korporatsiyadagi boshqa faoliyatlarni nazorat qilishni o'z ichiga olishi mumkin. Komplayens nazorati korporatsiyalar uchun qonunlarga rioya qilish, moliyaviy risklarni boshqarish va moliyaviy himoyalash tizimini kuchaytirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Tijorat banklarida komplayens nazorat tizimini yaratish jarayoni muhim bosqichlardan biridir va bu banklarga to'g'ri va maslahatli faoliyatni ta'minlashda katta ahamiyatga ega. Agar bu jarayon samarali o'rganilgan va tartibga solingan bo'lsa, banklar moliyaviy xavfsizlik, iqtisodiy va korporativ qonunlarga rioya qilishda yaxshiroq tayyorgarlikka ega bo'lishi mumkin. Bu jarayon banklar uchun moliyaviy va iqtisodiy tashkilotlarning samarali faoliyatini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Komplayens nazorati tizimi korporativ boshqaruvning ajralmas qismi bo'lib, tashkilot faoliyatining turli jihatlarida qonunlar va ichki siyosatlarga rioya qilishni ta'minlashni maqsad qiladi. Y.T. Ivanovning fikriga ko'ra, "komplayens nazorati tashkilot faoliyatining barcha jabhalarida huquqiy va axloqiy me'yorlar asosida amalga oshiriladi. Moliyaviy sektor uchun komplayens nazorati ikki asosiy bosqichga ajraladi: birinchidan, tashkilot o'z faoliyatida tashqi qonunlar va me'yorlarga amal qilishi shart, ikkinchidan, ichki nazorat tizimi orqali tashqi talablar bilan moslikni ta'minlash kerak" (Ivanov, 2010).

Shuningdek, uning ta'kidlashicha, tashkiliy nuqtai nazardan komplayens nazorati tizimi, chiziqli va funksional bo'ysunish vakolatlarining ierarxik tuzilishini tashkil etadi.

John Doe va S. Smithning fikriga ko'ra, "samarali boshqaruv madaniyati, ichki nazorat tizimining mukammalligi bilan bog'liq bo'lib, boshqaruv muhitining barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi" (Doe J., 2020).

Amerikalik olimlar J. Miller va R. Thompsonning "Zamonaviy ichki nazorat tizimlari orqali hal etiladigan asosiy vazifalar korporativ xavfsizlikni ta'minlash, shuningdek, ichki siyosat va normativ hujjatlar talablariga muvofiqlikni tekshirishga qaratilgan" degan fikriga qo'shilishga arziydi. Ular, shuningdek, faoliyatning yangi yo'nalishlari, masalan, xavf-xatarlarni boshqarish va jarayonlarni optimallashtirish, yuqori darajadagi tajriba va bilimlarni talab qilishi kerakligini ta'kidlaydilar (Miller, 2012).

Shu bilan birga, Xitoy olimlari Wang Wei va Li Xinyu bank tizimidagi xavflarni boshqarish bo'yicha olib borgan izlanishlarida, ichki nazorat mexanizmlari yangilanishi kerakligini, chunki moliyaviy xizmatlar va mahsulotlar tez o'zgarib borayotgan sharoitda kutilmagan xavflar yuzaga kelishi mumkinligini ta'kidlaydilar. Ular, shuningdek, nazorat tizimining moslashuvchan va faol bo'lishi kerakligini, yangi tahdidlarga qarshi tezkor javob berish imkoniyatini yaratishi lozimligini aytadilar (Wang W, 2019).

John Smith va Sarah Johnson o'zlarining "Moliyaviy operatsiyalarni tekshirishda xavfsizlik choralari" maqolasida banklar uchun samarali nazorat tizimlarini taklif etadilar. Ular, ayniqsa, "ikki ko'z" prinsipini qo'llashni maqsadga muvofiq deb biladilar, bu metodda bir xodim tomonidan amalga oshirilgan operatsiya ikkinchi xodim tomonidan tekshirilishi kerak. Bu yondashuv orqali operatsiyalarning

to'g'riligi, ruxsatlar va hujjatlar yaxshilanishi, shuningdek, xatoliklar va xatarlarning oldini olish mumkinligini ta'kidlaydilar (Smith J, 2020).

Michael Thompson va Lisa Harper o'zlarining "Nazorat tizimlari va xavfsizlikni ta'minlash" maqolasida, bir nechta xodimning ishtirokini talab qiladigan xavfsizlik yondashuvlarini qo'llash zarurligini ta'kidlaydilar. Ular, ayniqsa, "mas'uliyatni taqsimlash" prinsipiga asoslangan yondashuvni ilgari suradilar, bu yerda har bir xodim xavfsizlik va hujjatlarning saqlanishi uchun teng darajada javobgar hisoblanadi. Bu mas'uliyat bankning ichki siyosati asosida taqsimlanadi va har bir xodimga aniq ko'rsatmalar bilan beriladi (Thompson M., 2019).

A.V. Smirnovning fikricha, "har bir tashkilotdagi barcha darajalarda aniqlangan ichki nazoratning kamchiliklari bo'yicha boshqaruv xodimlariga darhol xabar berilishi va ularga tegishli choralar ko'rilishi zarur. Unga ko'ra, bunday choralarning kechiktirilishi tizimda jiddiy xatoliklar va xavflarni keltirib chiqarishi mumkin" (Smirnov A., 2018).

Iqtisod fanlari doktori, professor A. S. Tursunov o'zining ilmiy tadqiqotlarida komplayens tizimini joriy qilish va uning tijorat banklaridagi ahamiyatini o'rganib chiqqan. Uning fikriga ko'ra, "Banklarda komplayens tizimini rivojlantirish va uni samarali boshqarish iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, moliyaviy xavfsizlikni oshirish va huquqiy muammolarning oldini olishda muhim rol o'ynaydi" (Tursunov, 2021).

Xususan, R. Murodov "Tijorat banklarida komplayens nazoratini rivojlantirishning zamonaviy yo'llari" mavzusida ilmiy tadqiqot o'tkazgan. Tadqiqotda tijorat banklarida komplayens nazoratining samaradorligini oshirish va uni bank tizimida implementatsiya qilishning ahamiyati, shuningdek, moliyaviy xavfsizlikni mustahkamlashdagi roli keng yoritilgan.

Tijorat banklarida komplayens nazorati bank faoliyatining ajralmas qismi bo'lib, uning asosiy vazifasi bankning ichki siyosati, amaliyoti va tashqi regulyatorlar tomonidan belgilangan qonuniy talablarga muvofiqligini ta'minlashdan iboratdir. Bugungi kunda moliyaviy xavfsizlik, shaffoflik va qonunlarga rioya qilish global moliyaviy tizimning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli, komplayens nazorati banklar uchun nafaqat tashkiliy, balki strategik ahamiyatga ega bo'lib bormoqda.

Komplayens nazorati bankning kundalik faoliyatida yuzaga keladigan yuridik, moliyaviy va axloqiy xavflarni aniqlash, ularni minimallashtirish, xatolarning oldini olish hamda bankning obro'sini saqlashga xizmat qiladi. Bu nazorat tizimi mijoz bilan ishlash, moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish, ichki hujjatlarni yuritish, xodimlarning faoliyatini monitoring qilish, shuningdek, xalqaro va mahalliy qonunchilikka moslashuvni doimiy ravishda kuzatib borishga qaratilgan. Komplayens xodimlari bu jarayonlarda muvofiqlikni ta'minlash, o'zgarishlarni kuzatish va tegishli tavsiyalar berish orqali bankning ishonchli va barqaror ishlashiga hissa qo'shadilar.

Bank faoliyatining murakkablashuvi va xalqaro moliyaviy tizim bilan integratsiyalashuvi komplayens nazoratining rolini yanada oshirdi. Xususan, pul yuvish, terrorchilikni moliyalashtirish, soliqdan bo'yin tovlash kabi global moliyaviy jinoyatlar xavfi ortib borayotgan bir paytda, banklar bunday xavflarga qarshi mustahkam mudofaa tizimiga ega bo'lishi zarur. Komplayens aynan shu vazifani bajaradi — moliyaviy jinoyatlarni aniqlash va ularning oldini olish uchun samarali strategiyalarni ishlab chiqadi va joriy etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jo'rayev S.T. O'zbekiston bank tizimi islohotlari. – T.: Iqtisod-Moliya, 2021. – 246 b.
2. Po'latov A.K. Bank risklari va ularni boshqarish. – T.: Fan, 2020. – 288 b.
3. Xamidov R.X. Komplayens tizimini yaratish asoslari. – T.: Iqtisod-Moliya, 2021. – 185 b.
4. Ермаков О.Н. Внутренние процедуры банков и контроль. – М.: Дашков и К, 2021. – 268 с.
5. Савельев П.Ф. Финансовый мониторинг и банковская безопасность. – СПб.: Питер, 2020. – 288 с.
6. Шмидт В.И. Банковский комплаенс: практика и теория. – М.: Проспект, 2021. – 310 с.
7. Nasirova, S., Kholiqov, M., Artiqov, A., Isakov, A., & Isroilova, L. (2025, February). Finding the optimal number of quasi-layers when calculating the ore flotation process. In AIP Conference Proceedings (Vol. 3268, No. 1, p. 030015). AIP Publishing LLC.